

ACADEMICTALK

ศาสตร์พระราช The King's Philosophy

นายอูชา เสมารัตน์

ผู้ช่วยผู้อำนวยการสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์

Mr. Aucha Semaratana

Assistant Director General of Crown Property Bureau

E-mail: anucha.s@crownproperty.or.th

บทคัดย่อ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจน่านับการเพื่อความอยู่ดีกินดีและความผาสุกของพลสกนกรชาวไทย พระราชกรณียกิจและโครงการในพระราชดำริต่าง ๆ ล้วนเปี่ยมด้วยพระปรีชาสามารถ มีความเป็นเหตุเป็นผล สามารถแก้ไขปญหา รวมถึงสร้างการพัฒนาอย่างยั่งยืนในพื้นที่นั้น ๆ ได้ ก่อให้เกิดองค์ความรู้ทั้งในแง่ของศาสตร์และศิลป์ คือ หลักคิดและวิธีการอันสามารถยึดถือเป็นหลักการและแนวทางในการแก้ไขปญหา หรือเพื่อกำหนดดำเนินชีวิตในสังคมได้อย่างมีความสุข ตลอดจนพระบรมราโชวาทที่ได้พระราชทานแก่พลสกนกรในโอกาสต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่เป็นหลักให้ยึดถือปฏิบัติได้เพื่อความเจริญมั่นคงและสันติสุข เช่น หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง หลักการทรงงาน และหลักแห่งความรู้รักสามัคคี เป็นต้น ข้อเรียนรู้ทั้งหลายนี้สามารถสรุปใจความและนำมาเรียงร้อยเพื่อใช้เป็นศาสตร์ในการสร้างความเจริญและความยั่งยืนแก่ผืนแผ่นดิน เราเรียกศาสตร์นี้ว่าศาสตร์พระราชา

คำสำคัญ: พระราชกรณียกิจ, พระบรมราโชวาท, ศาสตร์และศิลป์, ความเจริญมั่นคง

ABSTRACT

His Majesty the King variously performed royal duties for the well-being and happiness of the Thai people. Royal duties and projects are filled with enlightenment. Solving problems with rationality and creating sustainable development in that concerned area that has caused the knowledge of both art and science, are the main concepts and methodologies. We can take these concepts to develop strategies and find solutions to solve problems or to live in society with happiness. The royal guidance such as the philosophy of sufficiency economy, His Majesty the King's principle duties and the principle of unity, etc. that was given in all various occasions, adhere to prosperity, stability and peace. The royal guidance can be summarised and used as a sort of science in building prosperity and sustainability of the country. We call this science, "The King's Philosophy".

Key word: royal duties, royal guidance, Art and Science, steady growth.

บทนำ: ศาสตร์พระราชาคืออะไร

ศาสตร์พระราชา เป็นองค์ความรู้ที่ได้จากการทรงงานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช จากกลวิธีที่ทรงใช้ในการปฏิบัติพระราชกรณียกิจและจากพระบรมราโชวาท ซึ่งได้รวบรวมและเรียบเรียงจากการทบทวนและศึกษาวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง โดยเห็นว่าเรื่องดังกล่าวเป็นประโยชน์มีคุณูปการต่อการพัฒนาชาติสืบไปในอนาคต

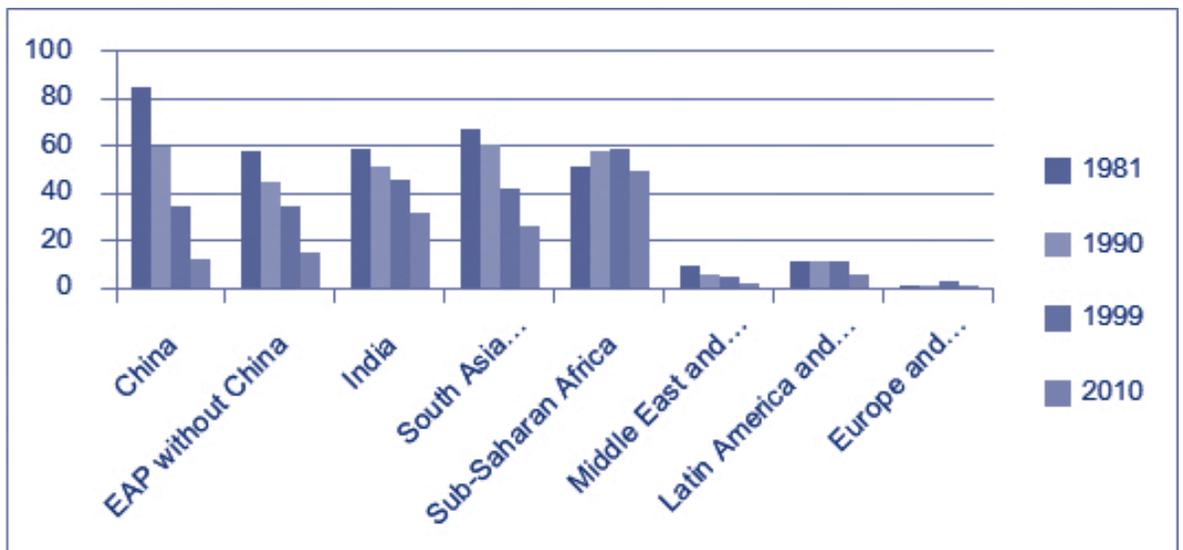
“ศาสตร์พระราชาคือการลงไปศึกษาเรียนรู้จากชุมชน ให้ชุมชนบอกว่าปัญหาคืออะไร ความต้องการของชาวบ้านคืออะไร พระเจ้าอยู่หัวทรงทำให้เห็นมาตลอด...เท่าที่พอร้อยละ 90 ของปัญหาคือเรื่องหนี้สิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเรียนรู้จากชุมชนแล้วมาศึกษาจนได้หนทางแก้ไข ผมก็เรียนรู้จากพระองค์ท่าน โดยเอาศาสตร์พระราชามาศึกษากับชุมชนว่าปัญหาคืออะไร ความต้องการคืออะไร แล้วดูว่ามี

โครงการในพระราชดำริใดบ้างที่จะนำไปแก้ไขได้ ผมไปศึกษาความรู้ของพระองค์แล้วได้คำตอบมาน่าจะเป็นแบบนี้ ๆ แล้วก็ให้ชาวบ้านมาดูโครงการพระราชดำรินั้น ๆ ถ้าชาวบ้านบอกว่าใช่ ก็จะนำไปปฏิบัติจริงต่อไป ศาสตร์พระราชาก็เป็นการทำจากล่างขึ้นบน...พระองค์มิได้ทรงเป็นครูที่ดีของผมเท่านั้น แต่ทรงเป็นครูที่ดีของคนไทยและของโลกด้วย” (ม.ร.ว. ดิศันตดา ดิศกุล, 2555)

ศาสตร์พระราชากับการแก้ไขปัญหาสังคม

วิกฤตเศรษฐกิจถือเป็นปัญหาสำคัญที่ประเทศไทยต้องเผชิญตั้งแต่อดีตเรื่อยมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปี พ.ศ. 2472-2474 ที่เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก สภาวะเศรษฐกิจของประเทศไทยตกต่ำและขาดแคลน อีกทั้งประเทศไทยได้เข้าสู่ช่วงการ

แผนภาพที่ 1: ระดับความยากจนของชนชาติต่าง ๆ ในโลก (Extreme poverty rates by region)

ที่มา: Jeffrey D. Sachs, 2558 (Source: World Bank)

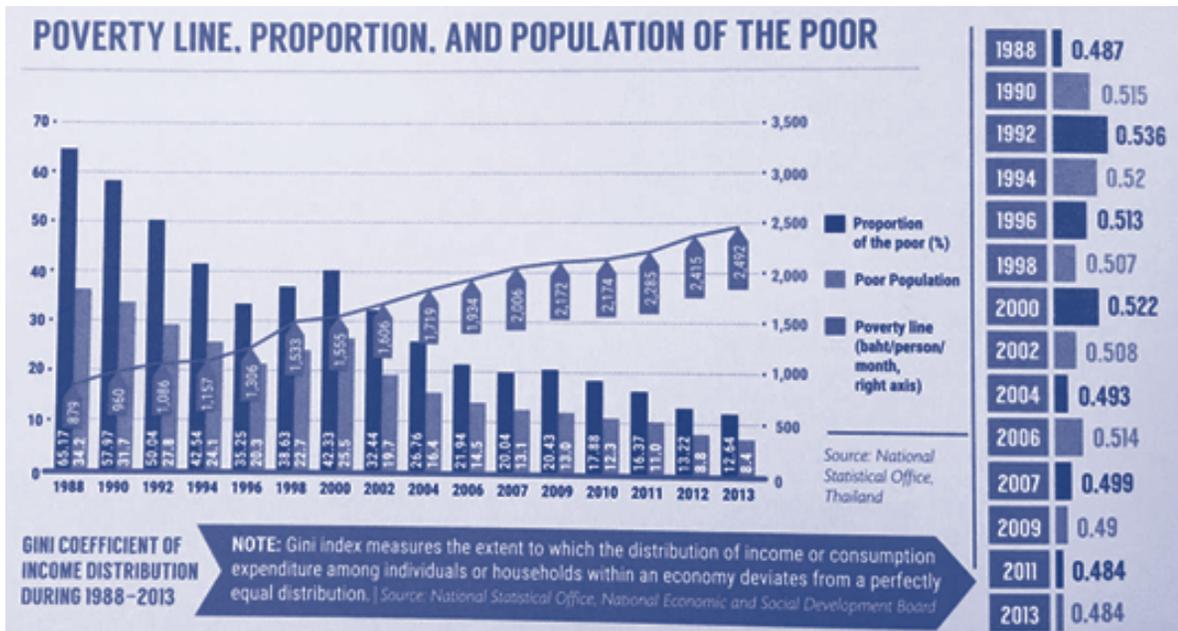
เปลี่ยนผ่านการเปลี่ยนแปลงการปกครอง จากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อปี พ.ศ. 2475 กระแสทุนนิยมและแนวคิดตะวันตกเริ่มแพร่หลายในประเทศ ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและปัญหาสังคม ประชาชนต้องเผชิญกับปัญหาความยากจน ปัญหาในที่ดินทำกิน การละทิ้งถิ่นฐานเพื่อทำงานทำในเมือง และการถูกเอารัดเอาเปรียบโดยเหล่านายทุนที่มุ่งเพียงผลประโยชน์ของตน ก่อให้เกิดปัญหาสังคมลุกลามทั่วทุกพื้นที่ชนบท แต่ด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชที่ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจนานัปการด้วยศาสตร์พระราชานับเป็นมรดกของชาติและพระวิริยอุตสาหะ เพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่พสกนิกร จึงสามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างเข้าถึงและยั่งยืน

“การที่จะแจกสิ่งของหรือเงินแก่ราษฎรนั้น เป็นการช่วยเหลือเพียงชั่วคราว ไม่ยั่งยืน การที่จะให้ประชาชนอยู่รอดได้ก็คือการให้อาชีพ” พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชที่ทรง

ให้แนวคิดปลดแอกความจน ด้วยการสอนคนให้จับปลา ด้วยเพราะทรงตระหนักว่าการช่วยราษฎรให้พ้นจากความยากจนอย่างยั่งยืนนั้น ต้องสร้างโอกาสให้พวกเขามีโอกาสที่เหมาะสม มีที่ดินทำกิน มีความสามารถในการผลิต มีช่องทางการตลาด รวมทั้งมีความรู้ในการพัฒนาตนเองต่อไปได้ ศาสตร์พระราชาก็เพื่อแก้ไขปัญหาความจนนี้จึงเริ่มจากความช่วยเหลือโครงสร้างพื้นฐาน อาทิ การปรับปรุงเส้นทางสัญจร การสร้างระบบติดต่อสื่อสาร การพัฒนาแหล่งน้ำให้สามารถกักเก็บน้ำได้เพียงพอ การปรับปรุงคุณภาพดิน รวมถึงการให้ความรู้ในการประกอบอาชีพอย่างเหมาะสมควบคู่ไปกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน เมื่อราษฎรได้รับโอกาสที่จะดำรงชีวิตแบบพึ่งพาตนเองแล้ว ย่อมเชื่อว่าสามารถพึ่งตนเองได้ในที่สุด

ปัญหาสำคัญอีกประการของสังคมคือ **ปัญหาด้านการเข้าถึงการศึกษาของประชาชนที่ยากจนในถิ่นทุรกันดาร** จนเป็นเหตุให้ต้องละทิ้งถิ่นฐานบ้านเกิดเพื่อไปประกอบอาชีพในเมือง หรือแม้กระทั่งการบุกรุก

แผนภาพที่ 2 : สัดส่วนความยากจนของประชากรในประเทศไทย

ที่มา: Nicholas Grossman, 2558 (Source: National Statistical Office, Thailand)

ทรัพยากรป่าไม้เพื่อสร้างรายได้โดยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช จึงทรงมุ่งหวังแก้ไข้ปัญหาและพัฒนาความเป็นอยู่ของราษฎร ศาสตร์พระราชาก็เพื่อสร้างการเรียนรู้ในการพัฒนาชนบทนั้นจึงเริ่มขึ้นเพื่อให้ราษฎรมีโอกาสได้ศึกษาและเรียนรู้ด้วยประสบการณ์ของตนเอง โดยมีพระราชดำริให้จัดตั้ง “ศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริ” เพื่อใช้เป็นศูนย์รวมการศึกษา ค้นคว้า ทดลองวิจัย และแสวงหาแนวทางการประกอบอาชีพของราษฎรในภูมิภาคหรือท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งปัจจุบันมีทั้งหมด 6 ศูนย์ ทั่วประเทศ ดังนี้

1. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อนอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ตำบลเขาหินซ้อน อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2522

2. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาอ่าวคุ้งกระเบนอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ตำบลคลองขุด อำเภอท่าใหม่ จังหวัดจันทบุรี ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2524

3. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาพิภพทองอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ตำบลกละลูวเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาส ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2524

4. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ตำบลห้วยยาง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2525

5. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยฮ่องไคร้อันเนื่องมาจากพระราชดำริ ตำบลป่าเมียง อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2525

6. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยทรายอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ตำบลสามพระยา อำเภอชะอำ จังหวัดเพชรบุรี ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2526

ศาสตร์พระราชากับการพัฒนาสังคม

จากกรณีปัญหาที่ได้กล่าวมาข้างต้น ทำให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพในการแก้ไขปัญหาสังคม ซึ่งศาสตร์พระราชาก็ได้ยกมาเป็นเพียงส่วนหนึ่งจากพระราชกรณียกิจนานับการ นอกจากนี้จะขอยกศาสตร์พระราชานี้ในพระราชกรณียกิจเพื่อการพัฒนาสังคมอันเป็นแบบแผนในการศึกษาและพัฒนาชีวิตและสังคมได้อย่างยั่งยืน ดังนี้

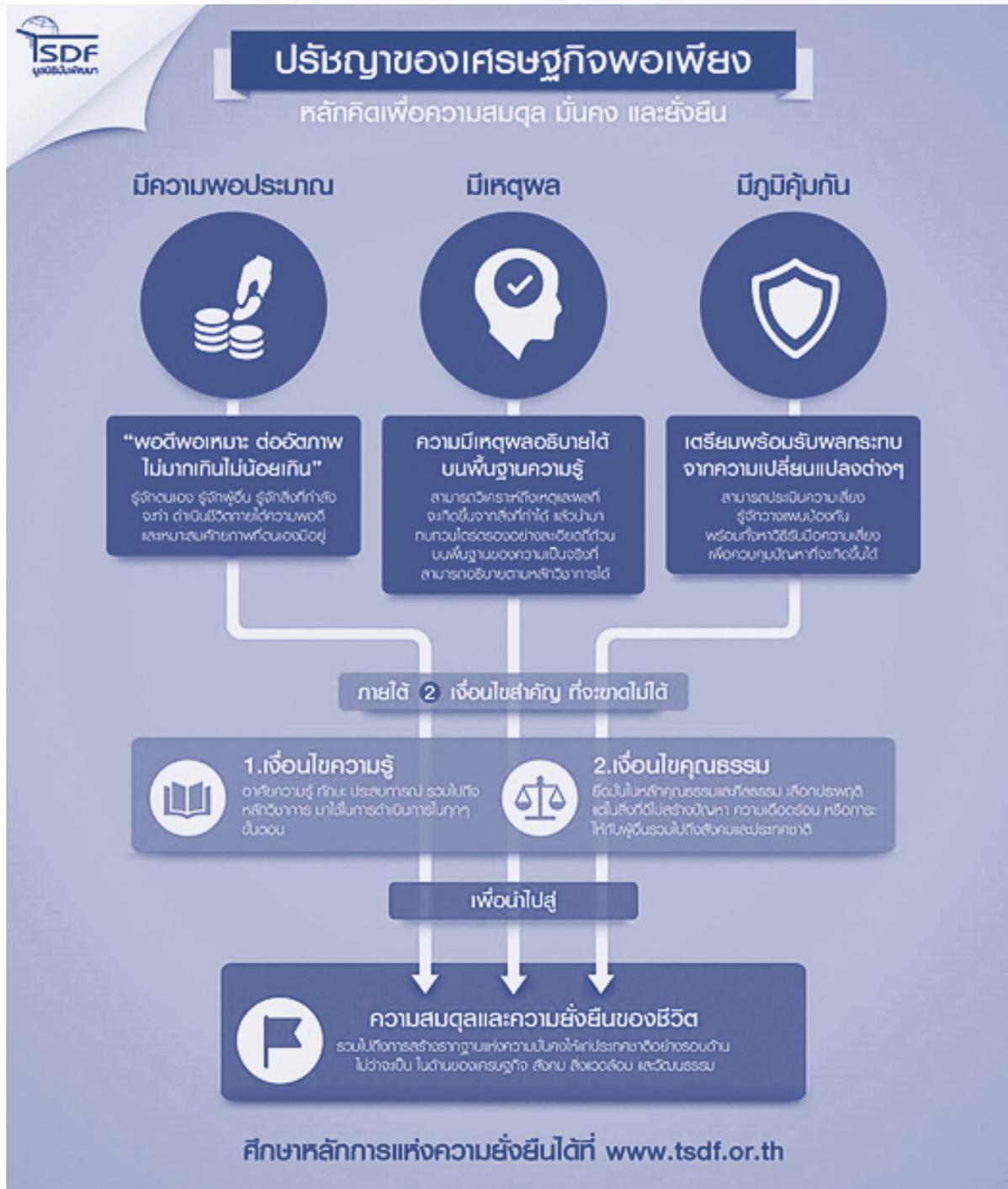
การบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตามแนวพระราชดำริและทฤษฎีการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ส่งผลให้มีการพัฒนาเพื่อให้อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ เป็นรากฐานของชาติบ้านเมือง โดยพระองค์ได้ทรงคิดค้น ดัดแปลง ปรับปรุง และแก้ไขให้การพัฒนาเป็นไปโดยง่ายไม่ซับซ้อน ทำสิ่งที่ยากให้กลายเป็นเรื่องง่าย สอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่ได้แก่ พระราชทานฝนหลวง แนวพระราชดำริทำฝายเก็บกักน้ำ การป้องกันการชะล้างพังทลายด้วยการปลูกหญ้าแฝก การใช้ฝักตบขวาแก้ไขปัญหาหน้าเฝ้าเสีย รวมทั้งแนวคิดปลูกป่า 3 อย่าง แต่ได้ประโยชน์ 4 อย่าง เป็นต้น (สุเมธ ตันติเวชกุล, 2555)

พระอัจฉริยภาพด้านการทรงงานถือเป็นหัวใจหลักแห่งศาสตร์พระราชานี้ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงใช้ปฏิบัติพระราชกรณียกิจมาโดยตลอด ถือเป็นแบบแผนและหลักการที่จะนำไปสู่การพัฒนาสังคมอย่างยั่งยืนได้ ซึ่งขอยกหลักการทรงงานบางหัวข้อมานำเสนอ ดังนี้

(1) ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เป็นหลักในการดำเนินชีวิตและการบริหารจัดการที่ต้องประกอบด้วย ความพอประมาณ ความมีเหตุผล และความมีภูมิคุ้มกัน ภายใต้เงื่อนไขความรู้และคุณธรรม เพื่อสร้างสมดุลและพร้อมรับมือกับความเปลี่ยนแปลงหรือวิกฤตทั้งปวงได้

จากวิกฤตปัญหาเศรษฐกิจ พ.ศ. 2540 ทำให้เกิดการล้มละลายและเกิดปัญหาเศรษฐกิจทุกหย่อมหญ้า มี

แผนภาพที่ 3: หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

ที่มา: มูลนิธิมั่นพัฒนา, 2558

นักลงทุน/เจ้าของกิจการหลายคนฆ่าตัวตายเพราะรับไม่ได้กับปัญหาที่เกิดขึ้น พนักงานลูกจ้างก็ถูกเลิกจ้างส่งผลกระทบทั่วไปอย่างกว้างขวาง นั่นเป็นเพราะสังคมยังขาดภูมิคุ้มกัน ดังนั้น จึงต้องยึดหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อการดำรงชีวิต/กิจการให้มีความมั่นคง ดังนี้

- ต้องมีภูมิคุ้มกันทั้ง 4 ด้าน

(ด้านวัตถุ ด้านสังคม ด้านวัฒนธรรม และด้านสิ่งแวดล้อม)

- ต้องเตรียมความพร้อมเพื่อการเผชิญวิกฤตคือ
1) จิตใจ 2) ความรู้ 3) ชัยชนะและอดทน

- ในการตัดสินใจต้องยึดหลักทางสายกลางคือพอประมาณ: ตามอัตภาพที่เป็นอยู่

มีเหตุผล: ต้องอธิบายได้ ทั้งในแง่ของกฎหมาย, วิชาการ, ศิลธรรม

มีภูมิคุ้มกัน: สามารถเอาตัวรอดได้ด้วยความรู้และคุณธรรม

การวิเคราะห์จำแนกเพื่อการศึกษาและตัดสินใจตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องวิเคราะห์หน่วยทางสังคมทุกระดับ โดยใช้หลักคุณธรรมเป็นเกณฑ์สำคัญในการจำแนกเพื่อนำมาเป็นบรรทัดฐานในการศึกษาวิเคราะห์หรือเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติ

(2) **ระเบิดจากข้างใน** พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงมุ่งเน้นเรื่องการพัฒนาคน มีพระราชดำรัสว่า “ต้องระเบิดจากข้างใน” นั้นหมายความว่าต้องมุ่งพัฒนาเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้คนและครอบครัวในชุมชนที่เข้าไปพัฒนาให้มีสภาพพร้อมที่จะรับการพัฒนาเสียก่อน แล้วจึงค่อยออกมาสู่สังคมภายนอก มิใช่การนำเอาความเจริญจากสังคมภายนอกเข้าไปหาชุมชนและหมู่บ้าน ซึ่งหลายชุมชนยังไม่ทันได้มีโอกาสเตรียมตัวหรือตั้งตัว จึงไม่สามารถปรับตัวได้ทันกับกระแสการเปลี่ยนแปลงและนำไปสู่ความล่มสลายได้

(3) **แก้ปัญหาจากจุดเล็ก** พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงเปี่ยมไปด้วยพระอัจฉริยภาพในการแก้ไขปัญหา ทรงมองปัญหาในภาพรวม (Macro) ก่อนเสมอ แต่การแก้ปัญหาของพระองค์จะเริ่มจากจุดเล็ก ๆ (Micro) คือการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าที่คนมักจะมีมองข้าม ดังพระราชดำรัสความตอนหนึ่งว่า

“...ถ้าปวดหัวก็คิดอะไรไม่ออก เป็นอย่างนั้นต้องแก้ไขการปวดหัวก่อน...มันไม่ได้เป็นการแก้อาการจริง แต่ต้องแก้ปวดหัวก่อน เพื่อที่จะให้อยู่ในสภาพที่คิดได้...แบบ (Macro) นี้ เราจะทำแบบหรือทั้งหมด ฉันไม่เห็นด้วย...อย่างบ้านคนอยู่ เราบอกบ้านนี้มันผุดตรงนั้นผุดตรงนี้ ไม่คุ้มที่จะซ่อม...เอาตกลงรื้อบ้านนี้ ระเบิดเลย เราจะไปอยู่ที่ไหน ไม่มีที่อยู่...วิธีทำต้องค่อย ๆ ทำ จะไประเบิดหมดไม่ได้...”

(4) **ทำตามลำดับขั้น** ในการทรงงานพระองค์จะทรงเริ่มต้นจากสิ่งที่จำเป็นของประชาชนที่สุดก่อน ได้แก่ สาธารณสุข เมื่อมีร่างกายสมบูรณ์แข็งแรงแล้วก็จะสามารถทำประโยชน์ด้านอื่น ๆ ต่อไปได้ จากนั้นจะเป็นเรื่องสาธารณสุขโรคขั้นพื้นฐานและสิ่งจำเป็นในการประกอบอาชีพ อาทิ ถนน แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร การอุปโภคบริโภค ที่เอื้อประโยชน์ต่อประชาชนโดยไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงการให้ความรู้ทางวิชาการและเทคโนโลยีที่เรียบง่าย เน้นการปรับใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ราษฎรสามารถนำไปปฏิบัติได้และเกิดประโยชน์สูงสุด ดังพระบรมราโชวาท เมื่อวันที่ 18 กรกฎาคม 2517 ความตอนหนึ่งว่า

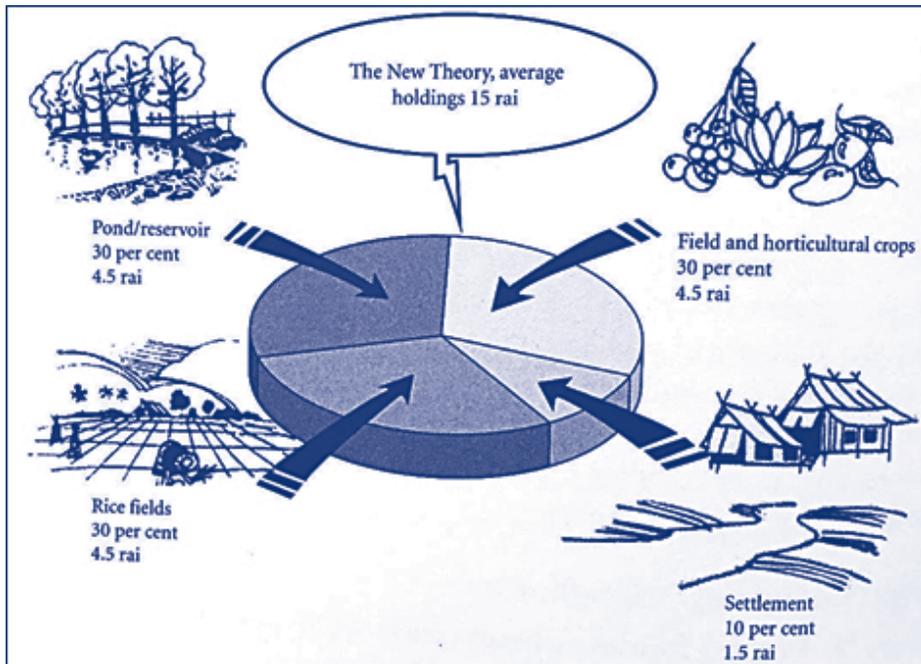
“...การพัฒนาประเทศจำเป็นต้องทำตามลำดับขั้น ต้องสร้างพื้นฐานคือความพอมี พอกิน พอใช้ของประชาชนส่วนใหญ่เป็นเบื้องต้นก่อน ใช้วิธีการและอุปกรณ์ที่ประหยัดแต่ถูกต้องตามหลักวิชาการ เมื่อได้พื้นฐานที่มั่นคงพร้อมพอสมควรและปฏิบัติได้แล้ว จึงค่อยสร้างค่อยเสริมความเจริญและฐานะเศรษฐกิจขั้นที่สูงขึ้นโดยลำดับต่อไป หากมุ่งแต่จะทุ่มสร้าง

เจริญยุคเศรษฐกิจให้รวดเร็วแต่ประการเดียว โดยไม่ให้แผนปฏิบัติการสัมพันธ์กับสภาวะของประเทศและของประชาชนโดยสอดคล้องด้วย ก็จะเกิดความไม่สมดุลในเรื่องต่าง ๆ ขึ้น ซึ่งอาจกลายเป็นความยุ่งยากล้มเหลวได้ในที่สุด ดังเห็นได้ที่อารยประเทศกำลังประสบปัญหาทางเศรษฐกิจอย่างรุนแรงในเวลานี้ การช่วยเหลือสนับสนุนประชาชนในการประกอบอาชีพและตั้งตัวให้มีความพอกินพอใช้ก่อนอื่นเป็นพื้นฐานนั้น เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งวด เพราะผู้ที่มีอาชีพและฐานะเพียงพอที่จะพึ่งตนเองย่อมสามารถสร้างความเจริญก้าวหน้าระดับที่สูงได้ต่อไปโดยแน่นอน ส่วนการถือหลักที่จะส่งเสริมความเจริญให้ค่อยเป็นไปตามลำดับ ด้วยความรอบคอบระมัดระวังและประหยัดนั้น ก็เพื่อป้องกันความผิดพลาดล้มเหลวและเพื่อให้บรรลุผลสำเร็จได้แน่นอนบริบูรณ์...”

(5) **องค์รวม** พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงมีวิธีคิดอย่างองค์รวม (Holistic)

ทรงมองสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดอย่างเป็นระบบครบวงจร มองทุกสิ่งเป็นพลวัตที่ทุกมิติเชื่อมต่อกัน ในการที่จะพระราชทานพระราชดำริเกี่ยวกับโครงการหนึ่งนั้นจะทรงมองเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นและแนวทางแก้ไขอย่างเชื่อมโยงดังเช่นกรณีของ “ทฤษฎีใหม่” ที่พระราชทานเป็นแนวทางดำเนินชีวิตแก่พวงชนชาวไทย อันเป็นแนวทางในการประกอบอาชีพ ซึ่งพระองค์มองอย่างเป็นองค์รวม ตั้งแต่การถือครองที่ดินโดยเฉลี่ยของประชาชนคนไทยประมาณ 10-15 ไร่ การบริหารจัดการที่ดินและแหล่งน้ำอันเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญในการประกอบอาชีพ เมื่อมีน้ำในการทำเกษตรแล้วจะส่งผลให้ผลผลิตดีขึ้น และหากมีผลผลิตเพิ่มมากขึ้นเกษตรกรจะต้องรู้จักวิธีการจัดการและการตลาด รวมถึงการรวมกลุ่มรวมพลังชุมชนให้มีความเข้มแข็ง เพื่อพร้อมที่จะออกสู่การเปลี่ยนแปลงของสังคมภายนอกได้อย่างครบวงจร นั่นคือแนวทางการดำเนินงานทฤษฎีใหม่ขั้นที่ 1, 2 และ 3

แผนภาพที่ 4: แนวคิดเกษตรทฤษฎีใหม่

ที่มา: Gayle C. Avery and Harald Bergsteiner, 2559 (Source: มุลนิธิชัยพัฒนา)

(6) **ศึกษาข้อมูลอย่างเป็นระบบ** การที่จะพระราชทานพระราชดำริเพื่อดำเนินงานโครงการใดโครงการหนึ่ง จะทรงศึกษาข้อมูลรายละเอียดอย่างเป็นระบบจากข้อมูลพื้นฐานในเบื้องต้นจากเอกสารต่าง ๆ แผนที่ สอบถามจากเจ้าหน้าที่ นักวิชาการ และสอบถามจากราษฎรในพื้นที่ เพื่อให้ได้รายละเอียดที่ถูกต้องเพื่อที่จะพระราชทานความช่วยเหลือได้อย่างถูกต้องรวดเร็ว และสอดคล้องกับสภาพภูมิศาสตร์สังคม

(7) **การมีส่วนร่วม** พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงเป็นนักประชาธิปไตย ทรงเปิดโอกาสให้ทุกฝ่ายทั้งสาธารณชน ประชาชน หรือเจ้าหน้าที่ทุกระดับได้เข้ามาร่วมแสดงความคิดเห็นและร่วมกันทำงานโครงการพระราชดำริ โดยคำนึงถึงความคิดเห็นของประชาชน หรือความต้องการของสาธารณชนด้วย ดังพระราชดำริสความตอนหนึ่งว่า

“...สำคัญที่สุดจะต้องหัดทำใจให้กว้างขวางหนักแน่น รู้จักรับฟังความคิดเห็น แม้กระทั่งความวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อื่นอย่างฉลาด เพราะการรู้จักรับฟังอย่างฉลาดนั้นแท้จริงคือการระดมสติปัญญาและประสบการณ์อันหลากหลายมาอำนวยการปฏิบัติบริหารงานให้ประสบความสำเร็จที่สมบูรณ์นั่นเอง...การไปช่วยเหลือประชาชนนั้นต้องรู้จักประชาชน ต้องรู้ว่าประชาชนต้องการอะไร ต้องอาศัยความรู้ในการช่วยเหลือ...”

สำหรับวิธีการมีส่วนร่วมพระองค์ทรงนำ “ประชาธิปไตย” มาใช้ในการบริหารจัดการดำเนินงาน ซึ่งเป็นวิธีการที่เรียบง่าย ตรงไปตรงมา โดยหากจะทำโครงการใดจะทรงอธิบายถึงความจำเป็นและผลกระทบที่เกิดกับประชาชนทุกฝ่าย รวมทั้งผู้นำชุมชนในท้องถิ่น เมื่อประชาชนในพื้นที่เห็นด้วยแล้ว หน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องและร่วมดำเนินการมีความพร้อม จึงจะพระราชทานพระราชดำริให้ดำเนินโครงการนั้น ๆ ต่อไป

(8) **ประโยชน์ส่วนรวม** การปฏิบัติพระราชกรณียกิจและการพระราชทานพระราชดำริในการ

พัฒนาและช่วยเหลือพสกนิกร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงระลึกถึงประโยชน์ของส่วนรวมเป็นสำคัญ ดังพระราชดำริสความตอนหนึ่งว่า

“...ใครต่อใครบอกว่าขอให้เสียสละส่วนตัวเพื่อส่วนรวมอันนี้ฟังจนเบื่อ อาจรำคาญด้วยซ้ำว่าใครต่อใครมาก็บอกว่าขอให้คิดถึงประโยชน์ส่วนรวม อาจมานึกในใจว่าให้ ๆ อยู่เรื่อยแล้วส่วนตัวจะได้อะไร ขอให้คิดว่าคนที่ให้เป็นเพื่อส่วนรวมนั้น มิได้ให้ส่วนรวมแต่อย่างเดียว เป็นการให้เพื่อตัวเองสามารถที่จะมีส่วนรวมที่จะอาศัยได้...”

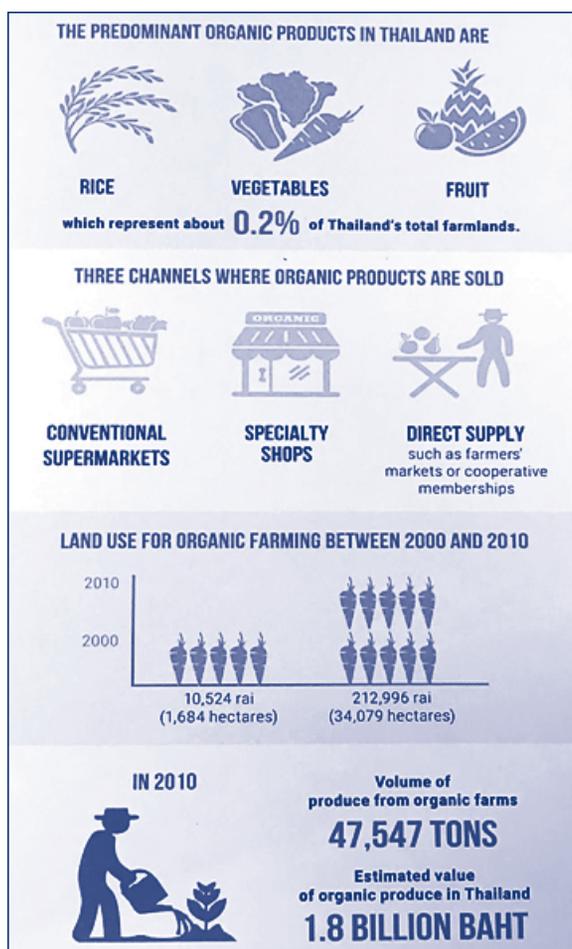
(9) **ประหยัด เรียบง่าย ทำให้ง่าย** พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงเป็นแบบอย่างของการประหยัด แม้เป็นเรื่องส่วนพระองค์ดังที่ประชาชนชาวไทยเคยเห็นว่า หลอดยาสีพระทนต์ทรงใช้อย่างคุ้มค่าอย่างไร ฉลองพระองค์แต่ละองค์ทรงใช้อยู่เป็นเวลานาน หรือแม้แต่ฉลองพระบาทหากชำรุดก็จะส่งซ่อมและใช้อย่างคุ้มค่า ซึ่งในเรื่องของความประหยัดนี้ กองงานในพระองค์ได้เปิดเผยว่า ในปีหนึ่งพระองค์เบิกดินสอ 12 แท่ง เดือนละแท่ง ใช้ให้จนกระทั่งกุด นอกจากนี้ในการพัฒนาช่วยเหลือราษฎรทรงใช้หลักการดำเนินงานด้วยความเรียบง่าย หรือทำให้ง่ายราษฎรสามารถทำตัวเอง สอดคล้องกับสภาพท้องถิ่นโดยไม่ต้องลงทุนสูงหรือให้เทคโนโลยีที่ยุ่งยากนัก ดังพระราชดำริสความตอนหนึ่งว่า

“...ให้ปลูกป่าโดยไม่ต้องปลูกโดยปล่อยให้ขึ้นเองตามธรรมชาติจะได้ประหยัดงบประมาณ...”

(10) **ใช้ธรรมชาติช่วยธรรมชาติ** พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงเข้าใจถึงธรรมชาติ และต้องการให้ประชาชนใกล้ชิดกับทรัพยากรธรรมชาติ ทรงมองปัญหาธรรมชาติอย่างละเอียด โดยหากเราต้องการแก้ไขธรรมชาติจะต้องใช้ธรรมชาติเข้าช่วยเหลือ เช่น การแก้ไขปัญหาป่าเสื่อมโทรม ได้พระราชทานพระราชดำริ “การปลูกป่า

โดยไม่ต้องปลูก” ปล่อยให้ธรรมชาติช่วยในการฟื้นฟูธรรมชาติ หรือแม้กระทั่ง “การปลูกป่า 3 อย่าง ประโยชน์ 4 อย่าง” ได้แก่ ปลูกไม้เศรษฐกิจ ไม้ผล และไม้พุ่ม นอกจากได้ประโยชน์ตามประเภทของการปลูกแล้ว ยังช่วยสร้างความชุ่มชื้นให้แก่พื้นดินด้วย พระองค์จึงทรงเข้าใจธรรมชาติและมนุษย์ที่อยู่อย่างเกื้อกูลกัน ทำให้คนอยู่ร่วมกับป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน

แผนภาพที่ 5: ผลผลิตทางการเกษตรอินทรีย์

ที่มา: Nicholas Grossman, 2558 (Source: Thai Organic Trade Association, Green Net)

(11) ขาดทุนคือกำไร

“...ขาดทุนคือกำไร (Our loss is our gain) การเสียคือการได้ ประเทศชาติก็จะก้าวหน้า และการที่คนอยู่ดีมีสุขเป็นการนับที่เป็นมูลค่าเงินไม่ได้...” จากพระราชดำรัสดังกล่าวคือหลักการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชที่มีต่อพสกนิกรไทย “การให้” และ “การเสียสละ” เป็นการกระทำอันมีผลเป็นกำไร คือความอยู่ดีมีสุขของราษฎร ซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจน

(12) ไม่ติดตำรา

หลักการทรงงานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมีลักษณะการพัฒนาที่อนุโลมและรวมชอมกับสภาพธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และสภาพของสังคมจิตวิทยาของชุมชนเป็นการใช้ตำราอย่างอะลุ่มอล่วยกัน ไม่ผูกติดกับวิชาการและเทคโนโลยีที่ไม่เหมาะสมคือ “ไม่ติดตำรา”

(13) การให้

เป็นหลักการทรงงานอย่างหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช โดยพระองค์ทรงใช้ “หลักสังฆทาน” ซึ่งมีความหมายลึกซึ้งคือ “ให้เพื่อให้” เป็นการให้โดยไม่เลือกให้ เพื่อให้จริง ๆ ไม่ได้ให้เพื่อคิดหวังผลตอบแทนว่าเมื่อให้แล้วจะต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยรับสั่งว่า

“...รู้ไหมว่าทฤษฎีโดมิโนทำไมมาหยุดที่เมืองไทย ทำไมจึงไม่เป็นไปตามทฤษฎีที่อเมริกันทำนายไว้ หลังจากเวียดนาม เขมร ลาวแตก รู้ไหมว่าทำไมมาหยุดที่นี่ เพราะสังคมนั้นเป็นสังคมที่ให้กันอยู่...”

(14) ปลูกป่าในใจคน

หมายถึง การสร้างแรงบันดาลใจในการทำงาน การปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรม การส่งเสริมให้ทำความดี หรือสร้างประโยชน์แก่สังคมโดยให้เกิดขึ้นในจิตใจของบุคคลเป็นเบื้องต้น เพราะจะเป็นพื้นฐานให้เกิดการพัฒนาอย่างมีประสิทธิภาพต่อไป

(15) **รู้จักสามัคคี** พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชทรงมีพระราชดำรัสในเรื่อง “รู้จักสามัคคี” มาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งเป็นแนวทางปฏิบัติที่มีคุณค่าและมีความหมายลึกซึ้ง สามารถปรับใช้ได้กับทุกยุคทุกสมัย

รู้: การที่เราจะลงมือทำสิ่งใดนั้นจะต้องรู้เสียก่อน รู้ถึงปัจจัยทั้งหมด รู้ถึงปัญหา และรู้ถึงวิธีแก้ปัญหา

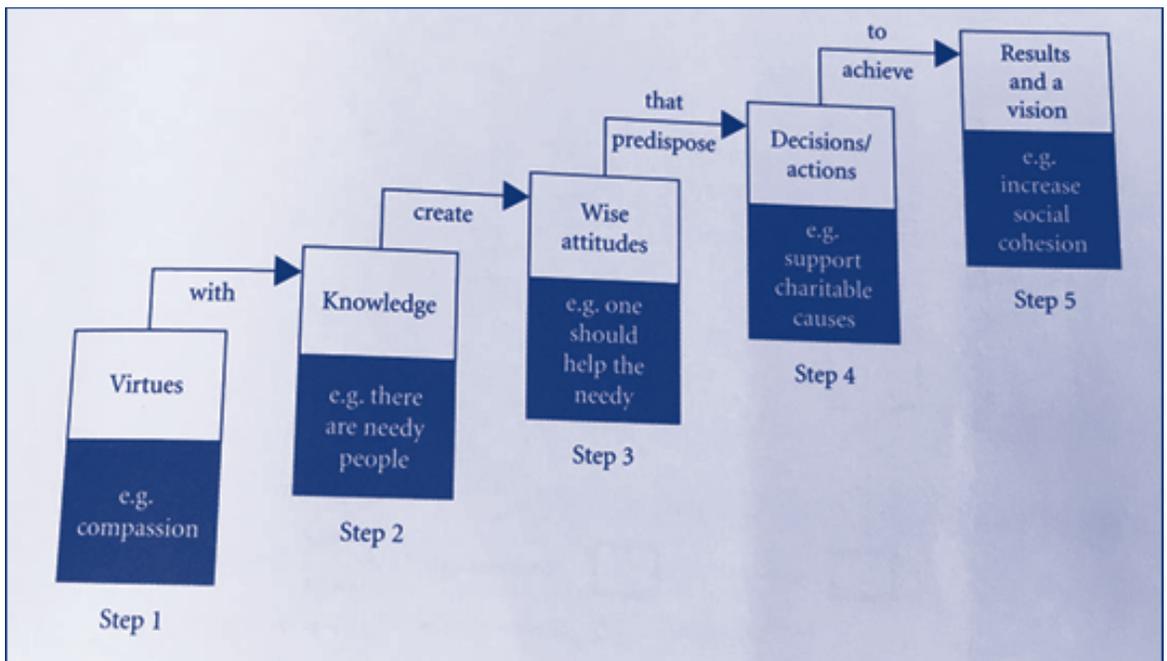
รัก: คือความพอใจในงาน ความปรารถนาที่จะทำงานนั้นอย่างจริงจัง เมื่อเรารู้กระบวนการทำงานอย่างครบถ้วนแล้ว จะต้องมีความรักในงานที่ทำเป็นพื้นฐานก่อน หรือที่เรียกว่า “ฉันทะ” เพื่อให้เข้าไปลงมือปฏิบัติแก้ไขปัญหานั้น ๆ อย่างเต็มกำลังความสามารถต่อไป

สามัคคี: การที่จะลงมือปฏิบัติควรคำนึงเสมอว่าเราจะทำงานคนเดียวไม่ได้ ต้องร่วมมือร่วมใจกันเป็นองค์กร เป็นหมู่คณะ จึงจะมีพลังเข้าไปแก้ปัญหาให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี

นอกจากนี้ในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 80 พรรษา วันที่ 5 ธันวาคม 2550 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชทรงมีพระราชดำรัสในเรื่อง “ความสามัคคี” ความตอนหนึ่งว่า

“...บ้านเมืองจะมีความมั่นคงและปกติสุขอยู่ได้ก็ด้วยนานาสถาบันอันเป็นหลักของประเทศ และคนไทยทุกหมู่เหล่ามีความสมัครสมานปรองดองกันดี และรู้จักปฏิบัติหน้าที่ให้ประสานส่งเสริมกัน ความพร้อมเพรียงของทุกฝ่าย ทุกคนที่มีความสำนึกแน่ชัดในหน้าที่ความรับผิดชอบ และตั้งใจปฏิบัติตน ปฏิบัติงานให้ดีให้สอดคล้องกันนี้ ความสามัคคีในชาติ ถ้าทุกคนในชาติจะได้ตั้งตนตั้งใจให้อยู่ในความสามัคคีดังกล่าว ประโยชน์และความสุขก็จะเกิดขึ้น พร้อมทั้งแก่ส่วนตัวและส่วนรวม ประเทศชาติของเราก็จะสามารถรักษาความปกติมั่นคงพร้อมทั้งพัฒนาให้รุดหน้าไปได้...” (เกษม วัฒนชัย, 2555)

แผนภาพที่ 6: กระบวนการทางความคิดสู่จุดมุ่งหมายอย่างมีเหตุผล

ที่มา: Gayle C. Avery and Harald Bergsteiner, 2559

(16) **คุณธรรม จริยธรรม** พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงรับสั่งให้คณะกรรมการฯ ขณะที่ยังทรงประทับรักษาพระอาการประชวร ณ โรงพยาบาลศิริราช เมื่อปี พ.ศ. 2555 ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรม แก่เด็กและเยาวชนซึ่งจะเติบโตเป็นอนาคตของชาติ ในภายภาคหน้า โดยมีพระบรมราโชบายที่จะให้โรงเรียนทุกแห่งเป็นต้นแบบในการสร้างคนดีคนเก่งคนมีใช้เพียงแต่จะเป็นสถาบันที่ให้บริการด้านการศึกษาเท่านั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานทุนการศึกษาจัดตั้งโครงการกองทุนการศึกษาแก่เด็กและเยาวชนทั่วไป และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ประธานองคมนตรีและรัฐบุรุษ เป็นประธานโครงการกองทุนการศึกษา ซึ่งมีวัตถุประสงค์สำคัญคือ ส่งเสริม สนับสนุน และปลูกฝังค่านิยมการยึดมั่นใน “คุณธรรม จริยธรรม” เพื่อให้เด็กเติบโตเป็นพลเมืองที่มั่นคงในคุณงามความดี และส่งเสริมโรงเรียนต้นแบบคุณธรรม จริยธรรม จึงนับเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการให้ความสำคัญต่อการสร้างผู้เรียนในโรงเรียนให้มีคุณธรรม จริยธรรมควบคู่กันไปอย่างจริงจังและเป็นแบบแผนให้แก่หน่วยงานและองค์กรต่าง ๆ ได้น้อมนำแนวพระราชดำรินี้ไปประยุกต์และดำเนินการส่งเสริมให้เกิดผลต่อองค์กรอย่างต่อเนื่องแพร่หลาย อาทิ โรงเรียนบางมูลนากภูมิพิทยาคม จังหวัดพิจิตร ที่ได้ดำเนินการนำร่องจนประสบผลสำเร็จเป็นแบบอย่างของ “โรงเรียนคุณธรรม” โดยมีคุณธรรมที่เป็นอัตลักษณ์ของโรงเรียนคือ **ความซื่อสัตย์ ความรับผิดชอบ และความมีจิตอาสา** ต่อมา โรงพยาบาลชลบุรีได้นำแบบอย่างดังกล่าวของโรงเรียนบางมูลนากไปปรับใช้และพัฒนาในองค์กรจนกระทั่งประสบความสำเร็จ บุคลากรของโรงพยาบาลล้วนให้ความร่วมมือกันอย่างพร้อมเพรียง มีคุณธรรมที่เป็นอัตลักษณ์ของโรงพยาบาลคือ **ความซื่อสัตย์ ความรับผิดชอบ และความ**

มีน้ำใจ เป็นต้น โดยหลักการสำคัญของการขับเคลื่อนและพัฒนาสู่การเป็นองค์กรคุณธรรมนั้น สามารถสรุปได้ดังนี้

1. **ปัญหาที่แท้จริงคืออะไร** กล่าวคือ บุคลากรในองค์กรจะต้องร่วมกันระดมความคิดเห็นสะท้อนปัญหาที่องค์กรและบุคลากรกำลังเผชิญอยู่อย่างแท้จริง

2. **เป้าหมายที่มุ่งหวัง** กล่าวคือ เมื่อเราได้รับทราบปัญหาที่แท้จริงขององค์กรแล้ว ย่อมต้องระดมความคิดเห็นและทัศนคติร่วมกันว่าอะไรคือจุดสิ้นสุดของปัญหา หรือจุดมุ่งหมายขององค์กรคืออะไร มีเป้าหมายหรือสิ่งที่คาดหวังที่อยากให้เกิดขึ้นกับองค์กรคืออะไรบ้าง

3. **แนวทางอันเหมาะสม** กล่าวคือ เมื่อเราได้รับทราบปัญหาที่แท้จริง และทราบถึงจุดมุ่งหมายหรือเป้าหมายขององค์กรแล้ว ก็ต้องมาร่วมกันพิจารณาหาแนวทางและวิธีปฏิบัติเพื่อให้สามารถบรรลุถึงซึ่งเป้าหมายที่เราได้กำหนดไว้ โดยอาจบูรณาการทั้งศาสตร์และศิลป์ในการพัฒนาอย่างเหมาะสมเพื่อให้การนำไปประพฤติปฏิบัตินั้นเกิดประสิทธิภาพสูงสุด

4. **กำหนดอัตลักษณ์** หมายถึง การพิจารณา กำหนดคุณธรรมที่เป็นอัตลักษณ์ขององค์กร กล่าวคือ การที่เราจะสามารถระบุหรือแก้ไขปัญหาและดำเนินการให้บรรลุสู่เป้าหมายขององค์กรได้นั้น เราต้องมีหลักคุณธรรม จริยธรรมใดบ้างที่จะเป็นตัวกำกับและคอยประคับประคองให้สามารถดำเนินไปได้อย่างเรียบร้อยบริบูรณ์ (เกษม วัฒนชัย, 2559)

สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ได้สนองแนวพระบรมราโชบายในการสนับสนุน ส่งเสริม และดำเนินโครงการโรงเรียนคุณธรรมอย่างต่อเนื่องเรื่อยมา และได้จัดตั้งมูลนิธิยุวสถิรคุณขึ้นเมื่อวันที่ 30 มกราคม 2557 โดยมีนายเกษม วัฒนชัย องคมนตรี เป็นประธานคณะกรรมการมูลนิธิ ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมเด็กและเยาวชนให้เป็นผู้มีคุณธรรม จริยธรรมควบคู่ไปกับการศึกษาเรียนรู้อย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน โดยมี

การดำเนินงานอันเกี่ยวเนื่องกับการส่งเสริมศึกษาให้
ควบคู่กันไปกับการส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรมเป็น
องค์รวม แบ่งเป็น 3 ศูนย์ คือ ศูนย์สถานศึกษาพอเพียง
ศูนย์โรงเรียนคุณธรรม และศูนย์จิตวิทยาการศึกษา

สรุป: ศาสตร์พระราชากับคุณค่าสู่ความยั่งยืน

ตลอดระยะเวลากว่า 70 ปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจนานับการเพื่อส่งเสริมและพัฒนาคุณภาพชีวิตแก่พสกนิกร ทรงบำเพ็ญเพื่อความผาสุกของประชาราษฎร์สมดังพระปฐมบรมราชโองการ “เราจะครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนชาวสยาม” ประเทศไทยมีการพัฒนามาเป็นลำดับและประสบกับวิกฤตการณ์ทางสังคมมากมาย แต่ด้วย “ศาสตร์พระราชา” อันเปี่ยมไปด้วยน้ำพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชที่ทรงพระกรุณาต่อปวงชนชาวไทย พระราชทานพระบรมราโชบายและแนวทางในการพัฒนา ซึ่งเหล่าพสกนิกรต่างได้น้อมนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตมาโดยตลอด จึงเป็นหน้าที่และความรับผิดชอบอันสำคัญยิ่งที่ทุกหน่วยงานต้องทุ่มเทกำลังกาย กำลังปัญญา และกำลังความสามารถ ในการดำเนินตามรอยเบื้องพระยุคลบาท เพื่อพัฒนาชาติให้ต่อเนื่องอย่างมีประสิทธิภาพและมีประสิทธิผลอย่างยั่งยืนตลอดไป

“ความมุ่งหมายต่อการพัฒนาในปัจจุบันนั้นควรที่จะดำเนินอย่างควบคู่กันทั้ง 4 มิติคือ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม จึงจะเป็นไปเพื่อความสมดุลและยั่งยืนในสังคม ทั้งนี้ เพราะแต่ละมิติล้วนแล้วแต่มีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงและสัมพันธ์กันเสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสตร์พระราชา ซึ่งเป็นหลักการอันประกอบด้วยเหตุและผลอย่างบริบูรณ์ที่สุดแห่งยุค เกิดจากการเรียนรู้หลักการทรงงานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชที่ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจเพื่อพสกนิกรชาวไทยให้อยู่เย็นเป็นสุข ถึง

พร้อมในทุกแง่ทุกมิตของการดำรงชีวิตของมวลมนุษยชาติ ได้แก่ มิติเศรษฐกิจ มิติสังคม มิติวัฒนธรรม และมิติสิ่งแวดล้อม มีเจตจำนงมุ่งหมายให้ประชาชนพ้นจากความขาดแคลน มีภูมิความรู้ในการพัฒนาตนเอง ส่งเสริมรัฐและชุมชนบนพื้นฐานแห่งคุณธรรม ศาสตร์พระราชาก็เป็นศาสตร์แห่งการพัฒนาอย่างยั่งยืนอันเป็นรากฐานสู่การพัฒนาสังคมในอนาคตอย่างมั่นคง” (จิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา, 2557)

ศาสตร์พระราชาก็เป็นมรดกของชาติ เป็นอนุสรณ์ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงอุทิศพระวรกายและพระเมตตาเพื่อปวงชนชาวไทย ศาสตร์อันทรงคุณค่ายิ่งนี้จักสถิตดำรงมั่นในวิถีชีวิตของคนไทย และบนโลกใบนี้อย่างยิ่งยืนตลอดกาล

บรรณานุกรม

- เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. **ตามรอยพระเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: ชัคเชส มีเดีย, 2555.
- เกษม วัฒนชัย. **การขับเคลื่อนปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงจากฐานรากของสังคม**. กรุงเทพฯ: ดาวฤกษ์ คอมมูนิเคชั่นส์, 2554.
- จิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา. **รวมพลังขับเคลื่อนประเทศไทย ลดทุกข์ เพิ่มสุขจากภายในด้วยใจที่รู้ “พอเพียง”**. กรุงเทพฯ: ดาวฤกษ์ คอมมูนิเคชั่นส์, 2554.
- ดิศนัดดา ดิศกุล, ม.ร.ว. **ศาสตร์พระราชา**. บทสัมภาษณ์รายการ ฮาร์ทคอร์ช่าว สถานีวิทยุโทรทัศน์กองทัพบก ช่อง 5 เมื่อวันที่ 4 ธันวาคม 2557.
- ศูนย์สถานศึกษาพอเพียง มูลนิธิยุวสถิรคุณ. **การขับเคลื่อนปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงด้านการศึกษา (พ.ศ. 2549-2557)**. กรุงเทพฯ: ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์, 2558.
- สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. **หลักการทรงงานในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์, 2551.
- สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. **รายงานประจำปี 2557 : สู่อการพัฒนาอย่างสมดุลและยั่งยืน**. กรุงเทพฯ: ดาวฤกษ์ คอมมูนิเคชั่นส์, 2558.
- สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. **โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ/โครงการพระราชดำริ**. กรุงเทพฯ: 2556
- Gayle C. Avery and Harald Bergsteiner. **Sufficiency Thinking**. China: Hang Tai Printing Company Limited. 2016.
- Jeffrey D. Sachs. **The age of Sustainable Development**. USA: Columbia University, 2015.
- Nicholas Grossman. **Thailand’s Sustainable Development Sourcebook**. Bangkok: Sirivatana Interprint Public Co., Ltd. 2015.